

**П. М. БОНДАРЧУК,
В. М. ДАНИЛЕНКО**

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УРСР (СЕРЕДИНА 1950-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960-х РОКІВ)*

У статті аналізується релігійна ситуація в УРСР в роки хрущовської «відлиги». Висвітлюється релігійна політика та її вплив на релігійне життя, основні моменти внутрішньоцерковного життя. Автори також розглядають антирелігійні кроки радянської влади, простежують зміни в релігійній мережі та кількісний склад віруючих.

Ключові слова: хрущовська доба, церква, релігійна політика, обрядовість, науково-атеїстична пропаганда.

Застосовувалися заходи щодо скорочення релігійної обрядовості. На початку 1960-х років влада почала вимагати письмової згоди батьків під час хрещення дитини, яке мало відбутися лише у храмі [101]. Перешкоджали виконанню й інших обрядів.

Окрема увага в контексті боротьби з релігією приділялася появі нових обрядів та традицій. Український історик І. Романюк зазначає: «У кінці 50-х рр. – на початку 60-х рр. з ініціативи центру і республіканських керівних структур завирувала ідея запровадження нових радянських свят та обрядів. В усіх державних структурах створювалися спеціальні обрядові комісії, упорядковувалися будинки або спеціальні приміщення для здійснення обрядів

Інколи з цією метою радянizувалися обряди дохристиянського походження. Наприкінці 1950 – на початку 1960-х років в Україні здійснювалися спроби відродити масницю – старе народне свято під назвою «Проводи зими». Також намагалися радянizувати популярне серед народу свято Купала та інші.

РПЦ в умовах релігійних переслідувань силкувалася боронити своє існування. У 1950-х роках, намагаючись пристосуватися до радянської дійсності, багато православних богословів модернізували бачення релігійних ідей заради збереження привабливості Церкви. Дедалі частіше лунали заклики до модернізації різних сторін релігійно-церковного комплексу [102]. Перші ознаки посилення цих тенденцій виявилися наприкінці 1950-х років. У 1960-х вони стали домінуючими в житті РПЦ. Модернізація включала в себе не лише відхід від традиції, а й теоретичне обґрунтування догматичної необхідності й канонічної допустимості запровадження нових звичаїв. Фактично декларувалися і здійснювалися спроби реалізувати все те, що в 1920-х роках намагалися втілити в життя обновленці. Ідеологи РПЦ почали критичніше ставитися до переказів церковної старовини. Про православ'я дедалі частіше говорили, що воно звернене не в минуле, а в теперішнє і майбутнє. На повен голос озвучувалися вимоги про «необхідність оновлення церкви», щоб зберегти її максимальну адаптованість до нових соціальних умов. Відбувався перегляд уявлень про православ'я як таке, що постійно змінюється, тоді як погляд на нього як на щось статичне й незмінне відкидався. Було порушено питання про відмову РПЦ від абстрактно-схематичного підходу до проблем сучасності загалом і церковного життя зокрема. Думка про те, що руське православ'я і формування його релігійно-церковних принципів завершені, відкидалася. Натомість визнавалося, що в ньому є багато невирішених проблем. Церква прагнула змінити сліпу віру на осмислену релігійність, намагалася знайти спільну мову із представниками інших конфесій [103].

Ще важчим було становище інших релігійних об'єднань – як легальних, так і нелегальних. Продовжувала поступово здавати свої позиції Руська православна старообрядницька церква. На 1 січня 1957 року в УРСР діяло 54 громади, 47 священників РПСЦ (Блокриницької згоди) та 18 громад безпопівців [104]. Проте поволі під впливом суспільних обставин багато старообрядців

*Закінчення. Початок див.: Науковий Вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. – 2012. – Вип. 3.33.

відмовлялися від своїх традицій.

Непростим на той час залишалося становище греко-католиків. Хрущовська відлига, повернення із таборів та заслання греко-католицьких священників спричинили поштовх її діяльності. Митрополит Йосиф Сліпий на слідстві у серпні 1958 року зазначав, що більшість священників і ченців, які не визнали рішень Львівського собору 1946 року, діють нелегально, підтримують одне з одним зв'язок і справляють враження згуртованої організації. Він стверджував, що в разі легалізації греко-католицької церкви підпілля готове до того, аби вона наступного ж дня розпочала свою діяльність. Митрополит визнав, що у Львові та с. Яхторів діє нелегальний жіночий монастир «Сестер милосердя», є кілька нелегальних груп монахинь конгрегації «Служебниць», ордену Святого Йосифа «Йосифіток» та близько двох тисяч священників [105]. Щоправда, частина з останніх не займалася здійсненням обрядів, відійшовши від виконання своїх функцій.

Характеризуючи діяльність греко-католицького духовенства, дослідник В. Марчук відзначає: «Так звані “старі” священники, висвячені до 1946 р., визнавали верховенство єпископів своєї дієцезії, тобто як і раніше в легальних умовах. Висвячені в підпіллі підпорядковувалися тим єпископам, які їх висвятили. Священники діяли самостійно, причому майже ніхто не працював у рідних місцях» [106]. Багато греко-католицьких священників за сумісництвом працювали на різних підприємствах, у державних закладах [107]. Отже, бачимо, що радянська влада не зуміла повністю зламати греко-католицьке духовенство.

У селах Галичини, де не було діючих православних церков, місцеві громади віруючих часто «опинялися в руках невоzz'єднаних». Це засвідчував єпископ Львівський і Тернопільський у своїй доповіді про діяльність греко-католицьких священників у 1961 році. У Бродівському благочинні існувала група сіл колишнього Підкаменського району – так звана пеняцька група, де церкви не були реєстровані й де не було жодного православного священника: Маркопіль, Вербівчик, Оріхівчик, Звижень, Лукавець, Чепелі, Шишківці, Пеняки, Батьків. Ці населені пункти опинилися в руках невоzz'єднаних священників. Називалися також села Попівці, Нем'яч, Кутище та Яснище. Через нестачу тут православних священників не було можливості протистояти діяльності греко-католицьких священнослужителів [108].

Загалом лише на території Івано-Франківської області на 1 листопада 1963 року влада мала інформацію про 55 колишніх священників греко-католицької церкви, які відмовилися перейти у православ'я, і 105 колишніх черниць із греко-католицьких монастирів, ліквідованих протягом 1946–1948 років [109]. Деякі з них продовжували активну релігійну діяльність. Зокрема в документі за підписом уповноваженого Ради в справах РПЦ в Івано-Франківській області Атаманюка від 2 листопада 1963 року йшлося про шістьох із них: вони зустрічалися з іншими священниками та черницями, котрі проживали в Галичині та Закарпатті. Уповноважений зазначав, що їхні дії та поведінка свідчать про вірогідність існування греко-католицького підпілля [110]. Деякі з них зазнали репресій (наприклад, священник Василік, який нелегально справляв служби в с. Надорожна Тлумацького району Станіславської області, був засуджений 1961 року [111]). Однак влада в цей час не застосовувала жорстких заходів до пересічних греко-католиків, вважаючи, що греко-католицизм із часом зникне сам.

У 1960-х роках було кілька етапів активізації діяльності греко-католиків, зокрема в 1962–1963 роках перед Ватиканським собором [112], намагаючись привернути увагу Заходу до своїх проблем.

У середовищі греко-католиків виник релігійний рух покутників. Його ініціатором став Г. Солтис. Із 1954 року він і його наближені поширювали чутки про появу Божої матері на Івано-Франківщині, про чудодійне джерело з-під гори, на яке вона вказала (с. Середне Калуського району) і водою з якого можна зцілитись, та інші. Покутники стали у жорсткій опозиції до радянської влади і гостро критикували греко-католицьке духовенство, навіть Папу Іоана ХХІІІ. Після арешту Г. Солтиса керівництво рухом перейшло до А. Поточняка [113]. Пізніше, після репресій, активність покутників різко знизилася.

Доволі великою в УРСР була релігійна мережа інших зареєстрованих релігійних організацій. Її розгалуження по регіонах на 1 січня 1961 року показане у таблиці 2 [114].

Таблиця 2

Області	Кількість зареєстрованих громад, релігійних течій							
	Римо-католики	Старообрядці	Реформати	ЄХБ	АСД	Іудеї	Молокани	Всього
Вінницька	18	13	–	65	24	3	–	123
Волинська	–	–	–	56	3	–	–	59
Дніпропетровська	–	2	–	49	–	1	–	52
Житомирська	13	10	–	46	4	4	–	77
Закарпатська	47	–	84	23	10	3	–	167
Запорізька	–	1	–	37	1	–	4	43
Київська	1	2	–	85	4	2	–	94
Кіровоградська	–	5	–	36	1	–	–	42
Кримська	–	1	–	14	2	–	–	18
Львівська	24	–	–	42	2	1	–	69
Луганська	–	3	–	28	1	–	–	32
Миколаївська	–	–	1	22	–	1	–	24
Одеська	1	17	–	56	1	2	–	77
Полтавська	–	1	–	34	1	–	–	36
Ровенська	3	–	–	149	1	–	–	153
Сталінська	–	–	–	66	5	–	1	72
Станіславська	–	–	–	7	–	–	–	7
Сумська	–	–	–	56	–	1	–	57
Тернопільська	6	–	–	43	1	–	–	50
Харківська	–	3	–	55	2	–	–	60
Херсонська	–	–	–	17	–	1	–	18
Хмельницька	12	1	–	57	5	1	–	76
Черкаська	–	2	–	72	12	–	–	86
Чернівецька	8	5	–	42	17	2	–	74
Чернігівська	–	1	–	52	–	–	–	53

Як бачимо, в усіх областях УРСР представлені лише громади ЄХБ. Найменше регіональне поширення мали громади реформатів та молокан – лише у двох областях. Водночас у низці областей (у Вінницькій, Закарпатській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черновецькій та ін.) функціонували зареєстровані громади багатьох конфесій. А в деяких регіонах їх було зовсім небагато (Станіславська, Сумська, Херсонська, Волинська області).

Продовжували в досліджуваній період в умовах жорсткої антирелігійної політики функціонувати римо-католицькі громади. На 1 січня 1957 року в УРСР діяло 170 зареєстрованих римо-католицьких громад [115] із 80 священнослужителями [116]. Така сама кількість громад залишалася на 1 січня 1958 року [117], однак ксьондзів було лише 72 [118]. 1 січня 1962 року, за офіційними даними, в УРСР зареєстрованих громад залишалася лише 122. Вони об'єднували 48 320 парафіян [119], які регулярно відвідували костьоли, систематично виконували релігійні обряди. Але крім цих віруючих, існував великий контингент осіб, які бували в костьолах лише у великі свята і виконували релігійні обряди нерегулярно. Відповідно кількість віруючих, які користувалися послугами католицького духовенства, була більшою. У звіті уповноваженого РСРК в УРСР К. Полонника про діяльність РКЦ у 1960 році наводиться кількість римо-католиків – 100 тис. осіб [120]. Ця цифра ближча до істини, адже в Україні на той час проживало біля 360 тис. поляків, релігійність яких була вищою, ніж в українців. До того ж римо-католицька церква для поляків та угорців в УРСР частково виконувала функції етнічного інституту.

У підтриманні релігійності римо-католиків набагато більша заслуга, ніж в інших конфесіях, належала священикам. Представники радянських органів неодноразово вказували на

високий освітній рівень римо-католицького духовенства, його дисциплінованість і обережність у поведінці [121]. Великою мірою завдяки своєму духовенству багато римо-католиків не сприймали антирелігійної радянської агітації, або ж вона не надто на них впливала.

Римо-католицьке духовенство, пристосовуючись до жорсткого обмеження релігійного життя, не без вказівок із Ватикану, відхилялося від канонічних правил. Було скорочено майже наполовину літургію, спрощено деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, колодязів, паски), а за відсутності священнослужителя віруючі могли здійснювати їх самі, використовуючи освячену ксьондзом воду. Священики могли вінчати осіб різного віросповідання, спілкуватися з віруючими їхньою рідною мовою під час сповіді, хрещення та вінчання [122]. Запроваджувалися й інші зміни задля порятунку РКЦ в Україні. Влада, стурбована такою живучістю культу, намагалася обмежити кількість ксьондзів, дискредитувати їх у очах віруючих.

Наприкінці 1950 – першій половині 1960-х років зазнала скорочення й релігійна мережа реформатів. В УРСР на 1 січня 1958 року вона налічувала 90 громад [123], які обслуговували 66 пасторів [124], а на січень 1962-го – 83 зареєстрованих громади (17 336 осіб) [125]. У грудні 1962 року Рада в справах релігійних культів (далі – РСРК) при РМ СРСР відхилила пропозицію реформатської церкви про її вступ до Всесвітнього реформатського союзу [126]. Обмежена у своїх правах, реформатська церква залишалася вагомим фактором збереження релігійності серед угорців Закарпаття.

Важливою подією, що сталася у 1960-х роках, був розкол серед євангельських християн-баптистів. Приводом до нього послужили затверджені на пленумі Всесоюзній Раді євангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ) 25–29 грудня 1959 року «Положення про Союз євангельських християн-баптистів у СРСР» [127] та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВР ЄХБ» [128]. Ці документи були підготовлені за ініціативою влади. «Положення» передбачало проведення молитовних зібрань не частіше, ніж два-три рази на тиждень. Виступати із проповідями мали лише пресвітери і члени виконавчого органу. Збільшувався випробувальний термін для наблжених (до двох-трьох років). Дітей дошкільного та шкільного віку заборонялося залучати до молінь, охрещувати до 18 років, заборонялося також розгортати серед дітей та молоді релігійну пропаганду тощо. ВР ЄХБ, згідно із «Положенням», підтримувала зв'язок лише із зареєстрованими громадами. У документі йшлося про те, що віруючі мають право брати участь у громадському і культурному житті країни. Це означало відвідувати кінотеатри, театри, клуби, вечори для молоді тощо. Ці документи справили негативне враження на членів громад ЄХБ.

Настрої багатьох баптистів через ухвалення нового статуту ВР ЄХБ 1960 року яскраво відображені в їхніх художніх творах. У рядках вірша «Торговцы истиной» звучало:

«О, пункт двенадцатый Устава ВСЕХиБ,
Зачем мы содержание твоё узнали?
Зачем нам страшную правду о тебе
Служители Христовы рассказали?...
Как долго жили мы в неведение, во сне?
Мы думали, что старцы-богословы,
Бессменные работники ВСЕХиБ в Москве,
За истину идти на смерть готовы.
Мы думали, что для таких людей давно
Соблазны мира, похоти померкли,
Что нет для них дороже ничего,
Чем сан пресвитера Христовой Церкви.
Но пунктом роковым – двенадцатым – Устава ВСЕХиБ,
Который они тайно написали,
Теперь свидетельствуют сами о себе,
Что сан пресвитерский они... предали...
Чтоб генеральские оклады сохранить,

Чтоб сладко есть и сладко пить,
Чтоб с государством свой доход не поделитъ,
Чтоб благодатный юг почаще навещать,
Чтоб юбилеи пышные справлять, –
Они пошли на страшное решение...
О, если б только комплекс личных прав своих,
Свое пресвитерство они предали?!
Но сколько прав твоих и сколько прав моих,
Они, мой брат, на деньги променяли...!» [129]

Ті самі мотиви наявні у віршах «Побеждающим» [130] та «Ни нитки, ни ремня» [131] та інших.

1961 року виникла ініціативна група, яку очолили О. Прокоф'єв та Г. Крючков. Ініціативники вимагали, щоб ВР ЄХБ відмовилася від своєї програми. Її обвинувачували у співпраці з радянським атеїстичним режимом, насадженні атеїзму тощо. Активно розгорнули вони діяльність і в Україні. Керівники та активісти громад Києва та Харкова виступили не лише проти «Положення», а й проти радянського законодавства про культури [132]. В лютому 1962 року було створено оргкомітет із проведення з'їзду церкви ЄХБ у СРСР [133]. У листі до голови Ради міністрів СРСР М. Хрущова мовилося: «Інтереси Церкви не дозволяють нам у майбутньому обмежуватися лише безуспішним клопотанням і приводять нас до необхідності більш відверто висловлюватися про справжнє становище Церкви в нашій країні. Нині усунуті сумніви стосовно того, що формально відокремлена від держави Церква повністю перебуває під нелегальним керівництвом різних державних органів, таємний і явний доступ яким до церкви ЄХБ відкрили служителі-відступники, які ввійшли у протизаконний зв'язок з органами влади і КДБ для співучасті в боротьбі з Церквою різними насильницькими заходами» [134].

У червні 1962 року оргкомітет взяв на себе функції центрального керівництва (секретарем оргкомітету обрали Г. Вінса), а 19 вересня 1965 року на всесоюзній нараді «ініціативників» оргкомітет було перейменовано на Раду церков ЄХБ (РЦ ЄХБ) [135]. Вона висунула перед ВР ЄХБ ультиматум – «ліквідувати спільну церкву із світом» [136]. А позаяк контролювана владою ВР ЄХБ не могла цього зробити, це означало розкол. Чималу підтримку ініціативники отримали серед громад, раніше знятих із реєстрації, та серед незареєстрованих груп. Отже, жорстка радянська політика щодо ЄХБ призвела до того, що поза радянським контролем опинилася частина ЄХБ, яка перейшла у підпілля.

Загалом на 1 січня 1957 року в УРСР, за офіційними даними, діяло 1345 зареєстрованих громад ЄХБ [137], а на 1 січня 1962 року – лише 1138 (94 850 осіб) та 90 незареєстрованих (2760 осіб) [138]. За два роки потому про чисельність незареєстрованих громад та груп ЄХБ наводяться інші дані – понад 360 громад та груп, що нараховували понад 13 тис. віруючих (на 1 вересня 1964 року) [139]. Керівництво ВР ЄХБ вважало за необхідне відновити їх реєстрацію, щоб не дати можливості баптистам-ініціативникам поширити на них свій вплив. На 1 січня 1964 року в УРСР влада також мала інформацію про 134 групи баптистів-ініціативників, до яких входило 3250 осіб. Частина з них було виключено з громад, які входили у Союз ЄХБ, за опозиційну поведінку, частина вийшла сама [140]. Крім того, у 62 громадах, що входили до Союз ЄХБ, було близько 1 тис. віруючих, які співчували ініціативникам. Найбільше баптистів-ініціативників було в Харківській (13 груп, 617 осіб), Донецькій (25 груп, 507 осіб), Черкаській (24 групи, 377 осіб), Київській (16 груп, 308 осіб) областях [141]. Під час розколу ця статистика змінилася. Існували також інші баптистські об'єднання, зокрема чисті баптисти, молоді баптисти, що діяли нелегально. На 1 січня 1963 року радянським органам було відомо про 20 груп чистих баптистів (569 осіб) [142] і 6 груп молодих баптистів (180 осіб) [143]. У Закарпатті 1964 року діяло 8 груп вільних християн [144] (у 1940-х роках частина їх приєдналася до Союзу ЄХБ. – П. Б.).

На 1 січня 1964 року соціально-демографічний склад євангельських християн-баптистів, що належали до Союзу ЄХБ, був такий:

– за статтю: чоловіків – 26,6%, жінок – 73,4%;

– за родом діяльності: робітників – 13%, колгоспників – 38,8%, службовців – 2%, пенсіонерів – 9,9%, домогосподарок – 36,3%;

– за віком: до 25 років – 1,7%, від 25 до 40 – 22,4%, понад 40 – 75,9% [145].

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х років у багатьох громадах ЄХБ й адвентистів сьомого дня (АСД) спостерігався значний приплив молоді. Так, у громадах ЄХБ Київської області 1949 року молодь складала лише 3%, а в 1961 – 19%. На Тернопільщині із 679 нових членів громад ЄХБ 402 були молодими особами до 25 років [146]. Такі соціально-демографічні тенденції і характеристики простежувалися і в інших протестантських об'єднаннях закритого типу.

1955 року за сприяння радянських органів влади, незадоволених керівництвом об'єднання течії, виник розкол у лавах адвентистів сьомого дня. Йому передували деякі події. Пленум Всесоюзної ради АСД (1955 р.) вибрав нового керівника ВР АСД – С. Кулижського, а колишній голова П. Мацанов був призначений на служіння на Північний Кавказ із проживанням у Ростові-на-Дону [147]. Більшість священнослужителів та пересічних віруючих визнали дії Пленуму незаконними, вчиненими під тиском Ради в справах релігій, а самого П. Мацанова продовжували вважати своїм духовним лідером [148]. Проте розкол не був остаточним. З'явилося третє угруповання – віруючі, які не хотіли брати участь у протистоянні. Вони оголосили центри, які очолювали С. Кулижський та П. Мацанов, незаконними, позаяк їх не обирали за правилами діяльності Генеральної конференції – на з'їзді депутатів. Пізніше ці угруповання стали ділитися на дрібніші. Ситуація почала виходити з-під контролю влади. У грудні 1960 року діяльність офіційної ВР АСД було заборонено [149]. Проте дії радянської влади не призвели до занепаду цієї течії. Адвентистські громади продовжували свою діяльність.

На 1 січня 1957 року в УРСР діяло 115 зареєстрованих громад адвентистів сьомого дня [150] (99 пресвітерів [151]). На кінець 1954 року адвентистів сьомого дня налічувалося 7736 осіб. Найбільше їх було у Чернівецькій (1826 осіб) та Вінницькій (1212) областях. Найменше – у Дрогобицькій (24), Миколаївській (35) та Херсонській (42 особи) областях [152]. На 1 січня 1962 року існувало лише 90 зареєстрованих громад АСД (7735 віруючих) та 59 незареєстрованих (884) [153]. На 1963 рік соціально-демографічний склад 7,4 тис. адвентистів сьомого дня (81 зареєстрована громада) був такий:

– за статтю: чоловіків – 26,5%, жінок – 73,5%;

– за віком: до 25 років – 33,3%, від 25 до 40 років – 28,5%, понад 40 років – 68,2%;

– за родом діяльності: робітників – 10,3%, колгоспників – 45,2%, службовців – 1,8%, пенсіонерів – 7%, домогосподарок – 35,7%;

– за освітою: вища – 0,02%, середня – 1,9%, незакінчена середня – 14,6%, 1–6 класи – 63,1%, малописьменні – 20,2% [154].

Існували в Україні й нелегальні громади адвентистів-реформістів. На середину 1955 року їх було зафіксовано 19 груп (Вінницька, Хмельницька, Чернівецька і Закарпатська області) [155]. На 1 січня 1960 року радянські органи мали дані про 40 груп (555 осіб). Їхню діяльність жорстоко переслідували [156].

До червня 1956 року було відновлено керівний центр п'ятидесятників у м. П'ятихатки Дніпропетровської області. У липні цього ж року керівний центр виробив нову «Систему догматів віровчення християн віри євангельської», а 15–20 серпня 1956 року у Харкові було проведено з'їзд представників п'ятидесятницьких громад усіх областей. Тоді ж і було порушене питання про ставлення п'ятидесятників до служби у радянській армії. Вирішили, що це справа сумління кожного вірянина [157]. Учасники цього нелегального з'їзду ухвалили звернутися із проханням про відновлення легальної діяльності Союзу. Вони дістали позитивну відповідь і навіть передали необхідний для реєстрації документ до Ради в справах релігійних культур. Проте «релігійна відлига» закінчилася дуже скоро. Згідно зі списками, переданими до Москви, розпочалися судові процеси над керівниками й активістами п'ятидесятницьких громад [158]. Лише 1968 року було дозволено реєструвати п'ятидесятницькі церкви незалежно від ВР ЄХБ, і це дало можливість багатьом п'ятидесятницьким групам вийти з підпілля.

На початок 1962 року радянські органи мали інформацію про існування 560

п'ятидесятницьких нелегальних груп (14 470 осіб) [159]. Влада намагалася обмежити їх вплив на населення.

Складна ситуація спостерігалася в дрібних п'ятидесятницьких об'єднаннях: євангельських християн у душі апостольським (ЄХДА), євангельських християн п'ятидесятників-сіоністів (ЄХПС), євангельських християн святих-сіоністів (ЄХСС), суботствующих п'ятидесятників (СП). Частина ЄХДА приєдналася до Союзу ЄХБ, а частина продовжувала діяти нелегально. Їхні нечисельні групи розпадалися. На 1962 рік в Україні було зафіксовано одну групу ЄХДА чисельністю 32 особи. Деякі релігійні групи були так законспіровані, що радянські органи не мали уявлення про масштаб їхньої діяльності. Уповноважений РСРК у звіті за 1962 рік згадував про діяльність однієї групи ЄХПС (кількість – 16 осіб), тоді як у 1960-х роках лише у Хмельницькій області, на думку деяких дослідників, проживало 1 тис. віруючих ЄХПС. Крім того, вони діяли в Тернопільській (більше половини складу течії), Харківській, Луганській, Дніпропетровській та інших регіонах. Глибока законспірованість характерна і для інших п'ятидесятницьких течій. Якщо 1950 року ЄХСС були виявлені в Ровенській, Кам'янець-Подільській та інших областях, то 1962-го в Україні радянські органи змогли виявити лише 4 групи ЄХСС (14 осіб) [160].

Таблиця 3

Назва течії	Кількість груп	Кількість віруючих
П'ятидесятники	560	14470
Свідки Єгови	385	6940
Адвентисти-реформісти	43	776
Іоаніти	20	316
Чисті баптисти	19	518
Істинно-православна церква	15	245
Вільні християни	14	430
Євангельські християни	8	199
Назаретяни	7	243
Істинно-православні християни	7	135
Інокентіївці	5	99
ЄХСС	4	19
Мальованці	3	45
Ігнатієвці	3	51
Апокаліпсисти	2	32
Тихонівці	2	18
ЄХДА (смородинці)	2	155
Духобори	2	30
Методисти	2	17
Суботствующих п'ятидесятники	1	7
Подгорнівці	1	16
Учні Ісуса Христа	1	16
Суботники	1	6
Христова апостольська церква	1	6
Усього	1109	24800

Суботствующих п'ятидесятники діяли у Закарпатті (більше половини складу течії), Волині, Дніпропетровщині. Дані про їхній склад суперечливі. Уповноважений РСРК повідомляв, що 1955 року в Закарпатті було 17 груп СП (до 200 осіб), а 1962 року заявляв про 3 групи СП, що діяли в Україні, чисельністю 23 особи. Водночас лише група СП у Кривому Розі нараховувала 44 особи [161]. У документі за 1964 рік повідомлялося про 400–500 осіб суботствующих

п'ятидесятників у Закарпатті [162]. Після війни у Дніпропетровській області існувала група п'ятидесятників-доскональців. Однією з її особливостей було те, що члени групи заперечували шлюбні зв'язки. Протягом 1957–1958 років деяких активістів цієї групи було засуджено на тривалі терміни ув'язнення, і діяльність громади припинилася, хоча окремі її члени здійснювали спільні молитви ще наприкінці 1960-х років [163]. З огляду на нечисленність цих груп чиновники вважали, що вони зникнуть із плином часу.

Активно конспірувалися в досліджуваній період і свідки Єгови. На 1 січня 1960 року РСРК мала дані про 520 груп свідків Єгови (6388 віруючих) [164]. Із них половина (3–4 тис. осіб) 1964 року діяла в Закарпатті [165]. Під час інтенсивної боротьби з релігією наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років багато хто з них покинув лави течії. Лише 1959 року громади свідків Єгови у Станіславській області (а вони мали тут до 2 тис. послідовників) залишило 600 осіб, із них 150 заявили про це в пресі [166]. Попри переслідування, свідки Єгови, як і п'ятидесятники, збільшували свої лави.

Серед дрібних, але зареєстрованих релігійних течій, що діяли в цей час в УРСР, були молокани та караїми. Зокрема, 1957 року в УРСР існувало 5 зареєстрованих громад молокан [167] та одна громада караїмів [168]. Остання невдовзі зникла з реєстру релігійних організацій.

Загальна мережа нелегальних релігійних організацій (крім греко-католиків), за даними радянських органів на початок 1962 року, була такою (див. *таблицю 3*; перелік подано за кількістю громад) [169].

Як бачимо з таблиці 3, в УРСР існувало багато дрібних релігійних течій. Проте дані різних років свідчать, що радянські органи не володіли точною інформацією. У даних за 1963 рік показники по більшості громад занижені, а по інших – навпаки, завищені. Так, істинно-православні християни вже мали 17 громад (233 осіб), апокаліпсисти – 3 (47 осіб), суботствуючі п'ятидесятники – 3 (25 осіб). Тоді як у цьому документі фігурують ЄХПС (1 громада, 16 осіб), постники (7 громад, 80 осіб), молоді баптисти (6 громад, 180 осіб) [170], яких не згадано в розглянутих вище статистичних даних.

Неправославні релігійні організації зазнавали найбільшого тиску. За офіційними даними, на 1961 рік кількість проповідників було скорочено із 7 тис. до 3,6 тис. осіб. Кількість молитовних зібрань у релігійних громадах зменшувалася до 3 на тиждень, у попередні роки їх було навіть 6–10. Загалом релігійна мережа в Україні лише за 1960 рік скоротилася: ЄХБ на – 7%, АСД – на 8%, реформатська церква – 7%, РКЦ – 13%, іудеї – 38% [171]. Більшість цих течій так і не змогли відновити ці втрати в кількості віруючих та громад до середини 1980-х років.

Проти протестантських релігійних течій закритого типу, особливо нелегальних, насамперед п'ятидесятників та свідків Єгови, велася активна боротьба. Так, п'ятидесятників звинувачували у релігійних жертвоприношеннях, зокрема власних дітей, тощо. Таку інформацію подавали в радянській періодиці й атеїстичних брошурах.

Аби прискорити зняття з реєстрації релігійних громад, розроблялися типові комбінації і схеми. Приміром, стосовно громади ЄХБ с. Вертіївка Ніжинського району Чернігівської області планувалося скористатися розбіжностями між пресвітером Я. Суярком та віруючими й тим, що три сини пресвітера не були членами громади, а старший був комуністом. Серед заходів пропонувалися: робота із членами громади, аби змусити частину вийти з неї; вплив на синів, особливо на комуніста, щоб розірвати договір про оренду приміщення під молитовний будинок [172] (сім'я Суяроків мешкала в цьому будинку. – автор.прим.).

Адміністрація допускала брутальні і свавільні дії щодо членів протестантських організацій, зокрема й до легальних. У доповіді голови РСРК при РМ СРСР А. Пузіна «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» на Всесоюзній нараді уповноважених Ради (18 квітня 1961 року) вказувалося, що в с. Старе Село Рокитнівського району Ровенської області до молитовного будинку під час богослужіння прийшли медичні працівники і, зупинивши богослужіння, запропонували віруючим роздягнутися для проведення щеплень. У с. Столби Дубнівського району цієї ж області перед будівлею громади

евангельських християн-баптистів було встановлено гучномовець, який вмикали лише тоді, коли відбувалися молитовні зібрання. У с. Раковець Іршавського району Закарпатської області до молитовного будинку баптистів увійшли четверо вчителів і стали вимагати зупинити богослужіння, а один із них почав читати присутнім лекцію «Про реакційну сутність сектантства» [173]. У Ружинському районі Житомирської області у відділенні міліції членів громади ЄХБ с. Бистрик попереджали: якщо вони не відмовляться від своїх релігійних переконань, їм «не уникнути підвалу» [174]. У с. Рокитне Ровенської області 19 січня 1960 року другий секретар Рокитнівського райкому комсомолу Васильєв у стані алкогольного сп'яніння побив членів громади ЄХБ, які поверталися додому із богослужіння [175]. В одному із сіл Христинівського району Черкаської області заступник голови колгоспу і секретар парторганізації Д. Славний 10 лютого 1960 року, зайшовши до молитовного будинку ЄХБ разом із головою колгоспу, намагався вигнати з нього віруючих. Коли ті не підкорилися, він почав там палити, погрожуючи викурити людей із хати. На їхні слова про незаконність цього вчинку він відповів: «Почекайте ще трохи і з вами буде ще гірше, з вами буде те, що було колись із священиками...» [176].

Працівницю однієї із залізничних станцій, стрілочницю Я. Змеєву, викликав заступник начальника відділу кадрів станції і сказав: «Ви порвіть зв'язки з баптистами, а то ми вас через три дні звільнимо з роботи». Змеєва відмовилася виконати цю вимогу, й за три дні її звільнили за «скороченням штатів» [177]. Коли працівниця вагонного заводу О. Шеремет, член Крюківської громади ЄХБ (Полтавська область), звернулася до голови профкому про надання їй путівки на курортне лікування, то отримала відповідь, що агентам американської розвідки путівки не надаються [178]. Як бачимо, чимало місцевих керівників й інших посадових осіб діяли репресивно щодо віруючих.

Одним із методів боротьби з легальними протестантськими течіями закритого типу було накладання високих податків на їхніх керівників. Приміром, пресвітер однієї з громад ЄХБ Барабаш отримував зарплату 300 крб. (на 1958 рік), мав 54 сотки городу, а його річний податок становив близько 20 тис. крб. Злякавшись цієї суми, він відмовився від служіння [179]. Пресвітер ЄХБ із с. Кривець тоді Буцького району Черкаської області П. Євтушенко, попри пенсійний вік (74 роки), працював у колгоспі. Мав город, однак зарплати від громади не отримував. За здійснення релігійної діяльності його оподаткували на два роки (1957–1958 рр.) в сумі 6,6 тис. крб., до того ж він мусив сплачувати 142 крб. земельної ренти [180]. Такі податки часто були надмірні для пресвітерів дрібних громад.

Ось як оцінюється політика М. Хрущова щодо членів невеликих протестантських течій в Україні у книзі О. Опаріна, представника течії адвентистів сьомого дня: «На відміну від Сталіна, за Хрущова не розстрілювали віруючих, та попри це, здійснювалася ще огидніша робота з дискредитації віруючих. Їм висувалися страшні звинувачення в убивстві дітей, статевих збоченнях, дармоїдстві, шпигунстві, зрештою їх оголошували психічно хворими, відсиляли на примусове лікування до психіатричних клінік. Мало того, у батьків-християн забирали малолітніх дітей на перевиховання... Над віруючими влаштовувалися показові народні суди, де їх піддавали публічному висміюванню й образам, а для багатьох ці суди завершувалися і тюрмою» [181].

Державні органи у своєму прагненні створити надійну агентуру серед віруючих ішли навіть на те, щоб їхні агенти одружувалися із членами нелегальних релігійних громад [182]. Про це згадували самі віруючі.

Проти керівництва та активних учасників релігійних організацій закритого типу порушувалися кримінальні справи. Лише протягом 1961–1964 років 74 віруючих було засуджено в Закарпатській області, 29 – у Ровенській, 24 – в Одеській, 25 – у Харківській, 20 – у Чернівецькій [183]. Відтак віра й дотримання її ставали в тоталітарній державі кримінальним злочином.

Український дослідник Б. Шапарь, характеризуючи антирелігійні кампанії, що відбувалися на межі 1950–60-х років, зазначав: «Спрямована на усунення видимих проявів релігійності, вона супроводжувалася закриттям молитовних будинків, порушенням

конституційних прав віруючих громадян, іноді відкритим знуцанням з їхніх почуттів. Відомчі інструкції ставлять поза законом цілі напрями в протестантизмі, <...> у масовій свідомості формується вельми негативний вигляд сектанта – людини обмеженої, лицемірної, підступної і непорядної, готової на тяжкі злочини. Багато газет змагаються в галасливості фраз, і дедалі гучніше лунають заклики “не панькатись із сектантами”, посилити заходи адміністративного впливу до їхніх лідерів» [184]. Водночас, стверджує Б. Шапарь, напружувалась атмосфера в середовищі віруючих, що належали до невеликих релігійних течій. Створювався сприятливий ґрунт для ідеї неприйняття «світу» як ворожого віруючим; позиції найбільш консервативних релігійних лідерів посилювалися [185]. Внаслідок витіснення багатьох релігійних форм у підпілля релігійна сфера ставала менш контрольованою.

Антирелігійна пропаганда в багатьох людях виховувала войовниче ставлення до віруючих, які належали до невеликих протестантських течій. Багато хто закликав, щоб до «сектантів» застосовували найсуворіші заходи покарання, виселяли їх у окремі місця поселення. Слюсар Білгородського рибкомбінату (1923 року народження, освіта середня) заявив: «Секти баптистів слід заборонити законом. Як у свій час було ліквідовано куркульство, так слід ліквідувати й баптистів» [186].

Щоб переконати віруючих залишити лави нелегальних релігійних організацій, зокрема свідків Єгови, інколи застосовувалися прямі погрози та залякування. Типові приклади подано в книжці І. Андрухів та П. Кам'янського, які пишуть: «...Особливо ефективними були такі “виховні заходи”, як скликання сільського сходу або зборів трудового колективу, де проживали чи працювали єговісти. Їхня присутність була обов'язковою. Спочатку всі вони слухали лекцію на атеїстичну тему, потім проводилося її обговорення з участю активу села чи колективу. Лекція та дискусія супроводжувались показом «компрометуючих» фотознімків про діяльність єговістських керівників вищої ланки. Наприкінці зборів як правило знаходився “ініціатор” з членів активу, який вимагав, щоб збори винесли загальну ухвалу такого змісту: “Якщо зараз присутні єговісти не відійдуть тут на зборах від секти, просити радянський уряд, щоб їх виселили до Сибіру”. Після таких рішень, як правило, 10–15 свідків Єгови одразу заявляли про свій вихід із релігійної громади» [187].

Сильні секуляризаційні процеси в цей час спостерігалися в середовищі іудеїв. 1964 року апарат уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР оцінював кількість прибічників іудаїзму в 30 тис. осіб [188], хоча це занижена цифра.

В УРСР наприкінці 1954 року діяло лише близько 40 синагог [189]. До початку 1960-х років частину з них було закрито. Якщо на 1 січня 1957 року в УРСР було 42 зареєстровані громади іудеїв [190] (30 равинів [191]), то на 1 січня 1962 року, за офіційними даними, функціонувало 17 зареєстрованих громад (25,5 тис. іудеїв) та 43 незареєстровані групи (понад 2,3 тис.) [192]. Цікава статистика зменшення кількості іудейських громад по Західній Україні: якщо на Закарпатті 1945 року було 79 громад, то 1964 року – лише 3 [193]. На Буковині 1940 року існувало 110 іудейських громад, а 1964 – одна [194]. Насправді віруючих серед євреїв було куди більше, ніж про це свідчать цифри в документах РСРК. Найбільші громади іудеїв знаходилися в Києві, Чернівцях, Одесі, Дніпропетровську, Черкасах, Ужгороді, Ровно, Сімферополі, Львові, Миколаєві [195] і в невеликих містечках, населених великою кількістю євреїв. Продовжували збиратися і мін'яни. На 1 січня 1954 року тільки у Вінницькій області діяло 23 мін'яни (280 осіб) [196].

Боротьба радянської влади з релігійними організаціями євреїв та їх закриття не завжди давали ефективні результати. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років продовжували утворюватися стаціонарні та пересувні хедери (релігійні школи). Зокрема, органи КДБ повідомляли про їх утворення на Закарпатті [197]. Про частину з них не мали інформації, хоча й підозрівали, що вони існують.

Владні структури активно прагнули обмежити вплив іудаїзму на євреїв, вдаючись при цьому до компрометаційних заходів. Завідувач відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Г. Шевель у квітні 1962 року повідомляв керівництво, що «Львівський обком партії разом з органами КДБ провів низку заходів із компрометації єврейської релігійної громади серед

віруючих. В обласній газеті було опубліковано серію статей, в яких розвінчувалися шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні і спекулятивні махінації й отримували значні прибутки за рахунок віруючих. Зрештою було поставлене питання про зняття громади з реєстрації [198], що мало призвести до її розпаду. Зменшення кількості діючих синагог посилювало секуляризаційні процеси в середовищі іудеїв.

Прикметно, що антирелігійні утиски у СРСР викликали бурхливі протести з боку західної громадськості, і навіть серед комуністів. Гоніння релігії в СРСР засудили, зокрема, Р. Гароді (один із керівників французької Комуністичної партії, філософ, письменник) та італійські комуністи [199].

Нищення радянською владою релігії й Церкви призвело до вагомих зрушень (не в позитивний бік) у менталітеті народу. Відомий український історик С. Білокінь у монографії «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» справедливо зазначив: «Найважливіше враження від історичного процесу ХХ століття – злам історичної традиції. Зв'язок часів перервався, багато рис нашого часу не впливають з попередньої культури українського народу. Вони не гомогенні»; «Коріння обрубано, душу нації погвалтовано» [200]. Наслідки цих дій зберігають свій вплив упродовж багатьох десятиліть, якщо не більше.

Отже, наведена інформація дозволяє констатувати, що в період правління М. Хрущова в країні сталися докорінні зміни в політиці у сфері релігії. Влада відмовилася від виваженої критики релігії і примиренського ставлення до існування церковних інституцій та духовенства. Натомість релігійні конфесії і духовенство стали об'єктом жорсткого тиску з боку держави й чиновників. Церква в умовах «близької перемоги комунізму» трактувалася як пережиток, що є однією з головних перешкод на шляху до цієї «перемоги». Посилювалася антирелігійна пропаганда, закривалися храми, монастирі. Наступ на Церкву, можливо, виглядав би менш жорстким, якби не чинився на фоні певної лібералізації культурного життя суспільства.

Релігійні об'єднання за обставин жорсткої антирелігійної політики змушені були змінювати форми й тактику своєї діяльності, аби пристосуватися до нових умов. Зокрема, у православ'ї це виявилось в модернізації церковного життя. Також поширювалися і підпільні форми існування релігійних течій, активізувалися сектантські організації. Спротив державній антирелігійній політиці спричинив розкол у Союзі ЄХБ. У результаті несприйняття «Положення про Союз ЄХБ» та «Інструктивного листа», які мали докорінно змінити життя громад євангельських християн-баптистів (регламентація порядку богослужінь, заборона місіонерської діяльності тощо), частина віруючих стала в опозицію до керівництва ВР ЄХБ і пізніше утворила нелегальний центр – РЦ ЄХБ. Водночас заганні в підпілля релігійні організації виходили з-під контролю радянських органів влади.

Антирелігійні дії радянської влади негативно позначилися на релігійній мережі. Тисячі храмів та молитовних будинків були закриті. Так, лише мережа РПЦ зменшилася на чотири тисячі громад. Атеїстична пропаганда досягнула вагомих результатів щодо зменшення кількості віруючих. Серед останніх, кількість яких значно знизилася впродовж хрущовської доби, зростала частка літніх людей, жінок. Натомість знизилася частка чоловіків, молодих людей. Більшість віруючих становили неписьменні, або особи з початковою та незакінченою середньою освітою. Це допомагало владі насаджувати погляди, що релігійна віра є наслідок низького культурно-освітнього рівня і в процесі його підвищення вона поступово зникатиме.

Список використаних джерел та літератури:

101. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: Ч. 1. – 1997. – 354 с.; Ч. 2. – 2001. – 736 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 – початку 1990-х років. – Полтава, 2005. – 631 с.; Його ж. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.
102. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
103. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-і рр. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 329 с.

104. Бондарчук П. М. Релігійність населення України в 40-х – 80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2009. – 382 с.
105. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: Історико-правовий аналіз – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.; його ж. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2006. – 432 с.
106. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.
107. Стоцький Я. Українська Греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 432 с; його ж. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944 – 1964 роках. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 510 с.
108. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. – 1954. – 24 июля. – № 205. – С. 1.
109. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (36. док. і матеріалів). – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – С. 96; О религии и церкви: Сб. док. – М.: Политиздат, 1965. – С. 71–72; Вопросы идеологической работы: Сб. важнейших решений КПСС. – М.: Госполитиздат, 1961. – С. 61.
110. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 97; О религии и церкви... – С. 72–73; Вопросы идеологической работы... – С. 62.
111. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 97; О религии и церкви... – С. 73; Вопросы идеологической работы... – С. 62.
112. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 98; О религии и церкви... – С. 74; Вопросы идеологической работы. – С. 63.
113. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – С. 264.
114. Швець Л. Антирелігійні заходи органів місцевої влади на Полтавщині в 1954 році // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень (3–4 грудня 2003 р.). – Полтава, 2003. – С. 235–236.
115. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 183. – Арк. 127.
116. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 102; О религии и церкви. – С. 78–79.
117. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 110.
118. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). – Изд. 3-е, доп. – М.: Изд-во Крутицкого подворья, 2005. – С. 359.
119. Там само. – С.352.
120. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – С. 107.
121. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С.354.
122. Див.: Русская Православная Церковь в борьбе за мир: Постановления, послания, обращения, призывы, речи и статьи. 1948–1950 гг. – М.: Изд. Московской Патриархии, 1950. – 120 с.
123. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – С. 367.
124. Прием Н. Булганиным Патриарха Сербского Викентия // Журнал Московской Патриархии. – 1956. – № 11. – С. 4.
125. Алексеев В. А. Указ. соч. – С. 368–369.
126. Там само. – С. 369.
127. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С. 96–97.
128. Там само. – С. 97.
129. Bourdeaux M. Patriarch and prophets: Persecution of the Russian Orthodox Church Today. – N.Y.; Washington: Praeger Publishers, 1970. – P. 145.
130. Панков Г. О политике Советского государства в отношении Русской православной церкви на рубеже 50–60-х годов // Религия и демократия: На пути к свободе совести. – Вып. II. – М.: ПрогрессКультура, 1993. – С. 218–219.
131. Там само. – С. 219.
132. Там само. – С. 220.
133. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2527. – Арк. 90 зв.–91.
134. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С.374.
135. Ювеналий, митрополит Крутицкий и Коломенский [составитель]. Человек церкви: К 20-летию со дня кончины и 70-летию со дня рождения высокопреосвященнейшего митрополита Ленинградского и Новгородского Никодима, Патриаршего Экзарха Западной Европы (1929 – 1978). – М.: Изд. Московской

- Епархии, 1998. – С. 105–106.
136. Там само. – С. 107.
137. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 295. – Арк. 45.
138. Там само. – Арк. 46.
139. Там само.
140. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 371.
141. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 124.
142. Там само. – С. 136–137.
143. Суслов М. А. XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук // Коммунист. – 1962. – № 3. – С. 38.
144. Воронцов Г. В., Макаров Н. Ф. Отношение Коммунистической партии и советского государства к религии и церкви. – Л., 1957. – С. 38.
145. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 100; Вопросы идеологической работы. Сб. важнейших решений КПСС. – С. 271.
146. КПРС і радянська держава про релігію... – С. 106.
147. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 280. – Арк. 94, 210.
148. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – С. 102–103.
149. Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...»: Автобиография. – М.: Изд-во святителя Игнатия Ставропольского, 2001. – С. 199.
150. Войналович В. Назв. праця. – К.: Світосгляд, 2005. – С. 245; Панков Г. Указ. соч. – С. 226; Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). Указ соч. – С. 199.
151. Держава і Церква на Полтавщині за радянської доби. – С. 108.
152. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 37.
153. Там само. – Спр. 358. – Арк. 81, 85.
154. Там само. – Спр. 324. – Арк. 20.
155. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 2673. – Арк. 37–39.
156. Войналович В. Назв. праця. – С. 251–252.
157. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 2.
158. Там само. – Спр. 167. – Арк. 2, 3.
159. Там само. – Спр. 151. – Арк. 2.
160. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5663. – Арк. 80.
161. Там само. – Оп. 70. – Спр. 2554. – Арк. 38.
162. Там само. – Арк. 39.
163. Єленський В. Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції / Т-во „Знання УРСР”. – К., 1989. – С. 35.
164. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2475. – Арк. 50.
165. Там само. – Спр. 2418. – Арк. 17.
166. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 25.
167. Там само. – Спр. 323. – Арк. 88.
168. Там само. – Спр. 446. – Арк. 77.
169. Simon G. Church, State and Opposition in the USSR / Translated by K.Matchett. – London: C.Hurst, 1974. – P. 69.
170. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 43.
171. Приходько Р. С. Типи сучасних віруючих // Питання атеїзму. – Вип. 4, -- К., 1969. – С. 12.
172. Святитель Лука Крымский (Войно-Ясенецкий). «Я полюбил страдание...». – С. 193.
173. Там само.
174. Там само. – С. 199.
175. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3533. – Арк. 6.
176. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 298. – Арк. 135.
177. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – Полтава, 1997. – С. 303.
178. Войналович В. Назв. праця. – С. 323–324.
179. Там само. – С. 327.
180. Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве. – С. 381.
181. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 207.
182. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. – К.: Укр. Центр духовної культури, 2003. – С. 30.
183. Слободянюк П. Українська церква: Історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. – С. 161.

184. Бажан О., Данилюк Ю. Назв.праця. – С. 8.
185. Там само. – С. 9.
186. Андрухів І. Релігійне життя на теренах Івано-Франківщини в першій половині 60-х років ХХ ст. // Україна соборна: Зб. наук. ст. – Вип. 2. – Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 387.
187. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2588. – Арк. 34, 60, 61.
188. Див.: Там само. – Арк. 35–41.
189. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2420. – Арк. 201.
190. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч. 1. – С. 293–294.
191. Милусь В. І. З історії Волинської духовної семінарії // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип. 8. – Ч. 2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 209.
192. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 2553. – Арк. 59.
193. Там само. – Арк. 61.
194. Там само. – Спр. 2386. – Арк. 11.
195. Там само. – Арк. 12.
196. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 1235. – Арк. 82–85.
197. Там само. – Оп. 30. – Спр. 1470. – Арк. 54.
198. Там само. – Спр. 1450. – Арк. 86–88.
199. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 403. – Арк. 1–2.
200. Там само. – Арк. 2.

P. BONDARCHUK,

V. DANYLENKO

FEATURES OF RELIGIOUS SITUATION ARE IN UKRAINE (A MIDDLE OF 1950 IS THE FIRST HALF OF 1960 YEARS)

The article analyzes religious situation in Soviet Ukraine in the years of Khrushchov's «thaw». Religious policy and its influence on the religious life, main moments of internal life of confessions are elucidated. The author also examines antireligious moves of Soviet power, traces changes in the network of religious organization and quantitative composition of believers.

Key words: *Khrushchev's period, the Church, the religious policy, ritualism, scientific-atheistic propaganda.*

П. Н. БОНДАРЧУК,

В. М. ДАНИЛЕНКО

ОСОБЕННОСТИ РЕЛИГИОЗНОЙ СИТУАЦИИ В УССР (СЕРЕДИНА 1950-Х – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1960-Х ГОДОВ)

В статье анализируется религиозная ситуация в УССР в годы хрущевской «оттепели». Освещается религиозная политика и ее влияние на религиозную жизнь, основные моменты внутрицерковной жизни. Авторы также рассматривают антирелигиозные шаги советской власти, прослеживают изменения в религиозной сети и количественный состав верующих.

Ключевые слова: *хрущевский период, церковь, религиозная политика, обрядовость, научно-атеистическая пропаганда.*